

О. І. БОНДАР.

кандидат філологічних наук, доцент

Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова

Відображення в лексиці української мови уявлень стародавніх слов'ян про час

У всі віки інтерес до з'ясування природи часу ніколи не згасав. Час — це об'єктивна реальність, що є однією з форм існування рухомої матерії і має кількісні та якісні характеристики. *До кількісних характеристик належать:* подільність — здатність часового потоку бути поділим на окремі часові відрізки (інтервали); нескінченність часового потоку; можливість для спостерігача вибрати будь-яку подію, що знаходиться в будь-якому інтервалі часового потоку, за точку відліку; одномірність часу. *До якісних характеристик належать:* незворотність часу, тобто неможливість руху подій, розвитку процесів від минулого в напрямку до теперішнього і майбутнього; впорядкованість — розташування спочатку більш ранніх подій, а потім більш пізніх; сталість / мінливість подій у часі (існуючи, річ постійно змінюється, певний час залишаючись сама собою); безперервність часового потоку (немає таких подій і предметів, які б знаходилися поза часом); наявність трьох часових сфер — минулого, теперішнього, майбутнього; а також ритмічність, темп тощо.

Якщо час є об'єктивною реальністю, то він повинен знаходити своє відображення в мові. І справді, ми знаємо, що часовою віссю пронизані майже всі рівні мовної системи: існує морфологічна категорія часу, яка найповніше розкривається в особових дієслівних формах, є різні синтаксичні засоби вираження часу (прийменники, сполучники, порядок складових частин речення та ін.), спеціальна група слів з часовим значенням.

Оскільки мова відображає явища об'єктивної дійсності через свідомість, а свідомість перебуває в постійному розвитку внаслідок усе глибшого пізнання явищ навколишньої дійсності, то змінюється, розвивається і саме мовне відображення. Найпоказовішою щодо цього є лексика.

У сучасній українській мові можна виділити кілька сот слів різних частин мови, у значенні яких наявні часові елементи. Якщо вилучити з цієї кількості порівняно недавно утворені та запозичені слова, а також слова, в значенні яких часовий елемент займає другорядне місце, то кількість таких слів становитиме менше сотні. Цю групу слів із часовим значенням можна вважати вихідною, базовою.

Звичайно, не всі ці слова в давніші епохи мали таке ж саме значення. Часто-густо навпаки: слово, яке зараз має часове значення, раніше не мало його або ж взагалі було відсутнє.

Постає питання, які характеристики реального часу відображалися мовою в різні історичні епохи? Як утворилася часова лексика сучасної української мови?

Для з'ясування питань такого роду історичне мовознавство встановлює характеристики генетично споріднених мовних систем у різний період і потім порівнює ці системи між собою. Для української мови генетично спорідненими мовними системами в історичному плані є давньоруська, праслов'янська і праіндоевропейська мови. Це означає, що українська мова походить із давньоруської, давньоруська — з праслов'янської, а остання, в свою чергу, — з праіндоевропейської.

Відповідно до цього виділимо чотири періоди існування часової лексики: часова лексика праіндоевропейської мови, період до II—III тисячоліття до н. е.; часова лексика праслов'янської мови, II—III тис. до н. е. — IV—VI ст. н. е.; часова лексика давньоруської мови — з VI ст. до XVI ст.; часова лексика української мови — з XIV—XV ст.

Перший період існування часової лексики належить до тієї сивої давнини, коли люди ще не знали металу, будували примітивні житла або мешкали в печерах. Це давній вік, коли індоєвропейці ще не займалися землеробством, вели кочовий спосіб життя, полювали на звірів та добували готову рослинну їжу. Мислення первісної людини могло схопити лише найбільш конкретні характеристики реального часу. Одним з таких характеристик є подільність часового потоку. Саме її відображають слова *dъpь, *noktь, *gano, *vesna. Значення їх дуже давні і порівняно мало змінилися в сучасних слов'янських мовах.

Вихідну форму *dъpь неважко впізнати в таких словах сучасної української мови, як *день, днювати, щоденник, сьогодні* та ін. Зараз *день* має два основних значення: 1) частина доби від сходу до заходу сонця; 2) час, який дорівнює 24 годинам; доба. Таке ж значення мало і давньоруське *дѣнь*. У праслов'янській мові це слово мало лише одне значення «світла частина доби», яке бере свій початок від праіндоєвропейської форми зі значенням «ясний, блискучий». Залежно від того, чи пора була світла, чи темна, людина виділяла два інтервали *dъpь і *noktь (ніч). Це й зрозуміло, адже взята ознака була дуже важливою для людини того часу, і тому не могла залишатися непоміченою. Це ж стосується і слів *gano «світанок», *vesna «пора року (між зимою і літом)». Взагалі, властивість часової подільності пізнати і виявити було легко через спостереження за циклічними природними процесами, які були життєво важливими для стародавніх людей: чергування світлої і темної частин доби (схід і захід сонця), чергування теплої і холодної (дошової і посушливої) пір року.

Важче було відділити події минулого від подій теперішнього: для цього потрібен був досить високий ступінь абстрактного мислення. Тому всі слова на позначення часових сфер є похідними. Дані етимології дозволяють зробити висновок про те, що слово *dave (споріднене з укр. *давній*) спочатку мало просторове значення «далеко» за відстанню. Внаслідок метафоричного перенесення за подібністю виникає часове значення *dave «далеко» в часі, тобто давно.

Вторинним є значення слова *nupe (пор. укр. *нині, нинішній, віднині*). Як свідчать етимологічні джерела, первинним значенням цього слова було значення, яке приблизно можна сформулювати як «новий». Значення ж «теперішній, тепер» є результатом переносу за суміжністю, бо ознака новизни властива лише предметам і явищам, що з'явилися й існують у момент теперішнього для спостерігача.

Система мовних елементів ґрунтується на подібностях і відмінностях цих елементів. Ознаки, якими розрізняються елементи мовної системи, організують протиставлення (опозиції). Не може, наприклад, існувати поняття дня, коли немає поняття ночі, поняття *рано*, коли немає поняття *пізно* тощо. Тому правомірно було б припустити наявність у індоєвропейській мові опозицій типу «світлий» — «темний», «поява сонячного світла на небі» — «зникнення сонячного світла», «далекий» — «близкий», «новий» — «старий» тощо. Інша річ, що пройшло так багато часу, що ці опозиції не дійшли до нас. З'явилися нові поняття, які мусили вписатися в існуючу мовну систему, одні опозиції руйнувалися, натомість з'явилися інші. Це все дуже ускладнює роботу етимолога.

Невідомо, якою була система пір року в період існування індоєвропейської мови. Слово *vesna дуже давнє, а значення слів *zima, *lêto, *esepь є порівняно пізнішими. І хоч усі вони відображають подільність часового потоку, ознаки, взяті за точку відліку в них різнорідні. Якщо *zima (пор. укр. *зима*) походить від іє. *ghei-/ *gheu — «лити, ляти» (точка відліку — дошовий період року, що природно для тропічних і субтропічних районів), то для *esepь (пор. укр. *осінь*) такою точкою відліку міг бути період року, коли проходили жнива, а для *lêto (пор. укр. *літо*) — вказівка на гарну, погожу пору.

Етимолог повинен працювати над реконструкцією елементів мови, виходячи з побудови різних позицій. У вищенаведених словах реконструйовані значеннєві ознаки не протиставляються одна одній, отже, дана система понять була іншою або етимологія слів не цілком задовільна.

Точкою відліку часто було положення і рух сонця над горизонтом. *vesegь зближують із *vest «захід». Це узгоджується з іншою гіпотезою про виведення його з іє. *de-, що означало, очевидно, «вниз (за обрієм)». Тут малосся на увазі положення сонця.

Але точкою відліку для стародавньої людини були також фази місяця (нічного світила), на що вказує етимологія слова *mêsecь (пор. укр. *місяць*). Уже в глибоку

давнину *měsęcь означало не тільки небесне тіло, а й часовий відрізок, пов'язаний з рухом Місяця навколо Землі. Так званий синодичний місяць (період зміни фаз Місяця) дорівнює 29,5306 середньої сонячної доби. Він вказує на проміжок часу між двома послідовними однаковими фазами Місяця.

Часове значення слова *dylgъ (пор. укр. *довгий*) утворилося з просторового за подібністю: «довгий за віддаллю» → «довгий за часом» — і відображає одномірність часу.

Дуже давнім є і поширене у всіх слов'янських мовах слово *časъ (пор. укр. *час*). Щоправда, встановити його походження важко. Можливо, воно пов'язане, як вважають учені, з примітивним календарем, літочисленням стародавніх людей, які робили зарубки на дереві, кістках з нагоди тієї чи іншої події, і слово *časъ саме й означало «нарізка, зарубка, насічка, риска». Оскільки така зарубка вказувала на певний часовий відрізок, протягом якого відбувалася подія, то закономірно, що це слово уже з самого початку означало також «обмежений відрізок часу».

Отже, в перший період існування часової лексики (період індоєвропейської прамови) часові поняття лише починають формуватися, слів із часовим значенням небагато, і це значення, як правило, є вторинним. Часова лексика відображає лише кількісні характеристики реального часу (як найменш абстрактні): подільність часового потоку, відносну точку відліку, одномірність.

Другий, праслов'янський, період існування часової лексики обіймає тривалий час (близько 2000 років). У цей час до землеробства додалося розвинене скотарство, колісний транспорт, людина опанувала верховим конем і т. д. Сталися значні зміни в культурному житті, в пізнанні людиною законів об'єктивного світу, в розвитку абстрактного мислення. Все це не могло не виявитися в мові слов'ян того часу, в тому числі і в прошарку часової лексики. Як правило, внаслідок різних словотворчих процесів з'являється цілий ряд нових слів на позначення часових понять: *vekъ (пор. укр. *вік*), *vertmę (пор. укр. діал. *верем'я*, рос. *время*), *vъtogъkъ (пор. рос. *вторник*), *godъ (пор. рос. *год*), *obědъ (пор. укр. *обід*), *pozdy (пор. укр. *пізній*), *rečъkъ, *poslědъ, *ponedělъkъ, *serda, *četvьrtъkъ, *sobota, *nedělja, *skogъ, *starъ, *migъ, *rotomъ, *torъgvo, *trъgvъ.

У наведеному списку привертає увагу поява слів — назв днів тижня, в яких відображається якісна характеристика об'єктивного часу — впорядкованість часової структури. Це означає, що кожен день має своє фіксоване місце в часовому циклі: *ponedělъkъ (пор. укр. *понеділок*) буквально означає «день після неділі». Свою старовинну морфемну структуру зберігає і укр. *понеділок* (по-неділ-ок). *Vъtogъkъ (пор. укр. *вівторок*) «другий день після неділі»¹. Цей же корінь ми знаходимо в рос. *второй*. *Serda (пор. укр. *серeda*) «середній день», *četvьrtъkъ (пор. укр. *четвер*) «четвертий день тижня», *rečъkъ (пор. укр. *п'ятниця*) «п'ятий день тижня».

З цього ряду випадають лише *neděla і *sobota. Обидва слова вказують на прийняту точку відліку. *Neděla, суч. укр. *неділя* членується на заперечну частку -префікс *не-* і корінь *-діл-* (споріднені слова укр. *діло*, рос. *дело, делать*), що означало «неробочий день», «день, коли не працюють». *Sobota (пор. укр. *субота*) — давнє запозичення з іврити (староєврейська мова) *šabbath* через грецьку (від слова, що означало «день плати», бо плата за навчання вносилася колись учителям на шостий день після неділі).

З огляду на обсяг статті ми зупинимося лише на деяких із них.

Часові значення слів *vekъ, starъ, *godъ є вторинними. Вони виникають внаслідок перенесення ознак за суміжністю. Іє. *ueik- означало «бути сильним», звідки прасл. *vekъ спочатку означає «сила, здоров'я людини», а пізніше «життя людини», звідси закономірне значення «інтервал життя людини», «сторіччя». Старовинний корінь цього слова є в таких словах української мови, як *вік, вічний, чоловік* тощо. Подібно розвивалося і значення *starъ.

*Migъ вказує на момент часу і споріднене з укр. *миг, мигати, мигцем*. Для стародавніх людей інтервал кліпання (мигання) ока уявлявся таким мізерним, що вони прирівнювали його до часового моменту, який не має протяжності.

Цікавим є походження слова *vertmę. В українській літературній мові воно не збереглося, а в російській (*время*) стало одним із основних слів на позначення загального поняття часу. В ранній період існування праслов'янської мови це слово мало вигляд *vertmen. Утворене воно від дієслова *vьrtiti «вертити, повертатися» за

¹ У давнину неділя вважалася першим днем тижня.

допомогою суфікса *-теп* і спочатку означало «обертання», чергування дня й ночі, пір року». Однак відсутність цього слова в мовах західних і східних слов'ян дає підстави вважати, що воно ніколи не було поширене на всій території праслов'янської мови, а було характерним лише для південних слов'ян. Рос. *время* внаслідок наявності неповноголосся *-ре-* слід вважати, таким чином, південнослов'янським запозиченням. Воно з'являється ще в Київській Русі у зв'язку з розповсюдженням християнства і церковнослов'янського письма. Залучення України в пізніший час до західнослов'янської культури очистило українську мову від багатьох церковнослов'янізмів, і слово *время* вийшло з ужитку, витіснившись словом *час*. Ідея зміни одного явища іншим, що повертається до попереднього стану, для слова **veгте* не випадкова. Багаторічні спостереження давніх людей за ритмічними природними змінами зафіксувалися в первісному мисленні в уявленнях циклічності життєвих процесів (а отже, й часу). Ця циклічність почала розумітися як єдина часова форма буття, в результаті чого час архаїчної свідомості був циклічним. Подібна думка зустрічається в багатьох дослідників часу первісного суспільства. Вона підтверджується і деякими етимологіями, зокрема, етимологією слова **veгте*.

Пізніше **veгте* набуває абстрактнішого значення «невизначений відрізок часу», «одна з форм існування матерії».

Таким чином, часова лексика другого періоду, крім подільності і точки відліку часу, відображає також впорядкованість і циклічність його структури. Останнє, звичайно, не відповідає реальним характеристикам об'єктивного часу.

У третій період, період давньоруської мови, часова лексика — це вже цілком сформована, викінчена система і охоплює набагато більше слів, які відображають найрізноманітніші характеристики реального часу. Розглянемо деякі з цих слів.

Часову подільність відображає давньоруське *промежька*, утворене від применника *промежь* за допомогою суфікса *-к(а)*. Можливе паралельне існування варіантів даного слова, напр. *промежькъ*, звідки укр. *проміжок*. В основі значення тут лежить поняття межі. Відрізок, що знаходиться між двома часовими межами, і буде проміжком. Слід гадати, однак, що первинним значенням *промежь* було просторове значення.

У давньоруській мові з'являється лексика на позначення часових сфер теперішнього, минулого, майбутнього. Так, давньоруське *дньсь* (буквально — в день цей) вказує на сферу теперішнього, прирівнюючи її тривалість до дня. Форму *дньсь* поступово витіснила форма родового відмінка однини від *сьднь* з вказівним займенником у препозиції (пор. укр. *сьогодні*).

Оскільки часова лексика давньоруської мови творилася порівняно недавно, то переважна кількість слів цього генетичного шару ще не втратила своєї внутрішньої форми. Це торкається, зокрема, слів *минуль*, *прошьль*, *быль*. Велика наочність руху в просторі переносилася і на рух у часі. *Минуль*, *прошьль* — це активні дієприкметники минулого часу, утворені від дієслів *минути*, *прошьдти*. Можливо, тут наявні також і відгуки антропоморфного розуміння часу. І зараз ми кажемо: «Час іде», «Час проходить», «Час пройшов». Ці фрази вказують на дуже давнє розуміння буття людини. В центрі такої умогляндної системи знаходиться нерухома людина, повз яку проходить часовий потік.

Слово *быль* — набагато абстрактніше, що пояснюється абстрактністю лексичного значення твірного слова *быти*, яке є дуже давнім. У слові *быль* виражається якісна характеристика реального часу, так би мовити, в чистому вигляді, вона не походить із просторового значення, а ґрунтується на протиставленні понять існування — неіснування: все, що існує, належить до сфери теперішнього або майбутнього, все, що не існує, — до сфери минулого. Чіткого розрізнення між теперішнім і майбутнім ще немає. Хоч у давньоруській мові вже функціонують спеціальні назви для позначення майбутніх подій: *будуць*, *будуще*, *будуца* (ст.-сл. форми), *будучь*, *будуча*, *будуче* (д.-р. форми), утворені за допомогою суфіксів *-іщ* (*-іч-*) від дієслівної форми *буду*. Однак, у давньоруській мові *будучь*, *будучиш* мало два значення: 1. Такий, що існує, знаходиться в даний час (значення теперішнього часу). 2. Такий, що існуватиме, знаходитиметься, перебуватиме (значення майбутнього часу).

В українській мові слова *быль*, *прошьль* втрапилися (пор. рос. *былой*, *прошедший*, *прошлый*), а слово *минуль* продовжує функціонувати (пор. укр. *минулий*, *минуле*).

Втрапилося в сучасній українській мові і д.-р. *чинъ*. Як свідчать писемні пам'ятки, слово *чинъ* досить часто зустрічається у текстах XI—XIV ст. із значенням відрізка часу, пори. Його внутрішня форма відображає впорядкованість часу (пор. укр.

вчинок). Проте вже в староукраїнській мові *чинь* не вживається з часовим значенням.

Отже, впродовж третього періоду, в епоху давньоруської мови, часова лексика стала відображати не тільки кількісні, а й якісні характеристики реального часу: три часові сфери (минуле — теперішнє — майбутнє), впорядкованість часового потоку.

Четвертий період — це творення власне української часової лексики. Певна частина слів української мови, що позначають час, відсутня в російській мові. Це торкається слів *доба*, *зараз*, *майбутній*, *миль*, *напередодні*, *незабаром*, назв місяців та ін.

Розглянемо деякі з цих слів. Не всі вони нові, не всі виникли на ґрунті української мови. Такі слова як *доба*, *рік* сягають ще праслов'янської мови. Звичайно, в той час вони не мали часового значення. Так, прасл. **doba* означало «щось стосовне, властиве». Корінь -*доб-* / -*діб-* знаходимо в українських словах *здібний*, *подібний*, *оздоба*, *неподобство*, *сподобатися*, *добрий*, *доблесть* тощо. Очевидно, вказівка на час виникла на базі словосполучки даного слова зі словом, що мало часове значення. Пізніше *доба* починає вживатися самостійно, не втрачаючи часового значення, а потім часове значення залишається єдиним. Розвиток значення слова *доба* можна зобразити у вигляді такого ланцюжка: «стосовний, властивий» → «стосовний, властивий, відповідний, слушний час, пора» → «час, пора, епоха» → «день і ніч, 24 години; час; вік; період; епоха».

Праслов. **gokъ*, як похідне від **gekti* (пор. укр. *ректи*, *речення*, *вирок*, *урок*) означало спочатку «щось сказане, визначене». Далі часове значення розвивається за подібною схемою: «визначений час, строк, термін» → «часовий відрізок певної тривалості» → «рік, 12 місяців». У пам'ятках староукраїнської мови це слово фіксується з двома значеннями: «строк, термін» і «рік».

Укр. *тиждень* має відповідники в західнослов'янських і частково в південнослов'янських мовах (лише у слов'ян-католиків). Тому його слід вважати західнослов'янським запозиченням. *Тиждень* означало «той самий день» і виникло воно, очевидно, в чеській мові зі звороту «до того ж дня повернутись», тобто йдеться про часовий цикл, що дорівнює семи дням.

Цілий ряд слів четвертого періоду ще не втратило рис свого походження, своєї внутрішньої форми і легко пояснюються: *колишній* (від *колись*), *майбутній* (той, що має бути), *напередодні* (*перед днем*), *незабаром* (від *забара* «затримка», буквально «без затримки»), *попередній* (від *попереду*), *світанок* (від *світати*), *скоро* (перенесення руху в просторі на рух у часі за подібністю), *п'ятирічка* (*п'ять років*), *сторіччя* (*сто років*), *сьогоднішній* (від *сьогодні*), *січень* (від *сікти*), *лютий* (внаслідок переносного вживання), *березень* (від *береза*) тощо.

Як бачимо, проаналізований матеріал вказує на те, що вже в найдавніші часи свідомість первісної людини фіксувала і відображала деякі найменш абстрактні характеристики реального часу. Перш за все це стосується подільності — відокремленості подій і явищ у часі, виділення в часовому потоці окремих відрізків, інтервалів. По-друге, людиною кам'яного віку для співвідношення подій встановлювалася відносна точка відліку (положення і рух сонця на небі).

Значно слабкіше відображалися якісні характеристики часу. Слід гадати, що часові сфери теперішнього і минулого мало диференціювалися від просторових характеристик — «давню» від «далеко», «тепер» від «тут».

У праслов'янську епоху свідомість людини відображає вже такі абстрактні характеристики як впорядкованість, сталість / мінливість, момент часу. Ця епоха відображає в лексиці також хибні уявлення стародавніх слов'ян про циклічність часу. Більшій диференціації набувають сфери минулого і теперішнього.

У давньоруській, а далі і в українській мовах починає формуватися протиставлення часових сфер минуле — теперішнє — майбутнє, розвиваються уявлення часу як міри процесу перетворення природи та міри участі людини в цьому процесі.

